

ՍՈՒԵԴԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՏՐԲԷԿԻ ԽՕՍՈՒԱԾՔԸ (ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

ԳԱՂԹՈՒՀԻ ՀԱՆԱՆԵԱՆ

Յայտնի է, որ տարածքային տարբերակներով՝ բարբառներով, ենթաբարբառներով ու խօսուածքներով հարուստ լեզուներից մէկն է հայերէնը:

Պետականութեան, համաժողովրդական լեզուն նորմաւորող կենտրոնների, քաղաքակրթութեան զարգացման արդի պայմաններում առաւել արագ եւ ծաւալուն է ընթանում բարբառների վերացման գործընթացը: Ուստի այսօր, առաւել քան երբեւէ, լեզուաբանի համար առաջին անհրաժեշտութիւն է դառնում բարբառագիտական հետազոտութիւնը:

Ներկայումս հայերէնագիտութիւնը բարբառագիտական բաւական հարուստ աւանդոյթներ ունի: Սակայն շատ խնդիրներ, տարածքային դեռ շատ միաւորներ, դեռ չեն ուսումնասիրուել: Իսկ այդ միաւորներից շատերը կորել կամ կորչելու վտանգի տակ են, ուստի անհրաժեշտ է խիստ շտապողականութիւն, այլապէս իւրաքանչիւր յապագում ու թերացում կարող է անվերադարձ կորուստների տեղիք տալ:

Այստեղ ներկայացուող խօսուածքը հայերէնի ծայր հարաւարեւմտեան կամ Անտիոքի տարածքի միաւորներից է: Այն Սուեդիա գաւառի (Ալեքսանդրէտի սանջաք, այժմ՝ Թուրքիայի Հաթայ նահանգի Մամանդաղ գաւառը) հայաբնակ Եօզուն-Օլուզ, Խարբէկ, Վակըթ, Վերին եւ Ներքին Ազգիրներ, Ամաթ գիւղերի խօսուածքն է եղել, որը դեռեւս կենսունակ է եւ սուեդիահայերի աւագ սերնդի ներքին, ընտանեկան հաղորդակցման հիմնական միջոց:

Բարբառախօսաների նուազումը, լեզուական միասնական միջավայրի բացակայութիւնը, ինչպէս եւ արտաքին ազդեցութիւնները սահմանափակում են խօսուածքի գործառնութեան շրջանակները: Այն առաւելագոյնը տարիների կենսունակութիւն ունի:

Բարբառը հայերէնի՝ դեռեւս կենդանի տարածքային միաւորներից է. խօսւում է ինչպէս բուն դաւառում՝ այնպէս էլ արտերկրի մի շարք գաղթօջախներում, յատկապէս Լիբանանի Այնճար ւաւնում, ուր մուսալեռցիները շարունակում է իր հոգեւոր ու ֆիզիկական գոյութիւնը, պահում եւ աւանդում սոսմիկ նկարագիրն ու աւանդոյթները: Մուսալեռցիների մի հոծ զանգուած վերաբնակուած է Հայաստանի զանազան շրջաններում ու քաղաքներում, յատկապէս էջմիածնի շրջանի Նոր Մուսալեռ ւաւնում: Հայաստանում բարբառախօսաների թիւը գնալով նուազում է:

Գիտութեան մէջ դեռեւս վերջնականապէս ճշգրտուած չէ, թէ երբուանից են հայերն այս տարածքներում հաստատուել: Յայտնի է, որ Տիգրան Մեծից շատ աւելի վաղ է հաստատուում նրանց գոյութիւնը այս ժայռածերպերին: Հնարաւոր է, որ այս հեռաւոր վայրերում էլ հայերն հիմնաւորուած են եղել ի սկզբանէ: Բարբառի զուտ լեզուական որոշ իրողութիւններ լրջօրէն խորհելու տեղիք են տալիս այս ուղղութեամբ:

Անտիոքի տարածքի հայ բարբառների մասին առաջին յիշատակութիւնները գտնում ենք անցեալ դարավերջի եւ մեր դարասկզբի հայ պարբերականների էջերում:

Բիւրակնի 1890 թուականի Յուլիսի 7-ի համարում Ձ. Կենճեան ստորագրութեամբ տպուած է մի թղթակցութիւն, որը Նոր Կտակարանից (Յովհաննու Աւետարանի, գլ. ԺԲ) մի փոքրիկ հատուած է, ինչպէս հեղինակն է ասում, Անտիոքի մօտակայ հայաբնակ գիւղերի զաւառաբարբառով, առանց որոշակիօրէն նշելու խօսուածքը կրող գիւղերի անունները:

Յաջորդ վկայութեանը հանդիպում ենք Հանդէս Ամսօրեայի 1907 թուականի Յունուարի համարում: Այն «Նմոյշ մը Արամոյ գիւղին հայ լեզուէն» վերնագրով եւ Այժեամ ստորագրութեամբ «Հայր մեր»ի եւ «Սաղմոս կամ մաղթանք»ի փոխադրութիւնն է Արամոյի խօսուածքով:

Ոչ Բիւրակնի եւ ոչ ալ Հանդէս Ամսօրեայի թղթակիցը չի խօսում իր ներկայացրած նմոյշի լեզուական եւ կառուցուածքային առանձնատկութիւնների մասին:

1911 թուականին հրատարակած իր Հայ Բարբառագիտութիւն (Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների) աշխատութեան մէջ մեծավաստակ Հր. Աճառեանը հայ բարբառները դասակարգելիս

Կիլիկեան բարբառների մէջ առանձնացնում է Սուրբոյ բարբառը, որի մէջ նկատի ունի Արամոյի եւ շրջակայ գիւղերի խօսուածքները, իսկ Ասորիք եւ Լիբանան գաղթականական գծի մէջ, ի թիւս Կիլիկեան ուրիշ բարբառների՝ մտցնում է նաեւ «Անտիոքի Սուեղիա, Քեսաբ, Արամոյ եւ Հալէպի Քիլիս, Բեյլան եւ Ջիսրի-Շղուր գիւղերը»⁽¹⁾: Աճառեանն իր ուսումնասիրութիւնը կատարում է Բիւրակնի եւ Հանդէս Ամսօրեայի նիւթերի հիման վրայ:

Այնուհետեւ այս տարածքին Աճառեանն անգրադառնում է Հայոց Լեզուի Պատմութիւն (Երեւան, 1951, հ. 2), Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի (Երեւան, 1952-1961) եւ Հայերէն Արմատական Բառարան (առաջին ապակետիպ հրատարակութիւնը՝ Երեւան, 1926, երկրորդը՝ Երեւան, 1971-1979) աշխատութիւնների մէջ: Մեծանուն հայագէտի՝ այս տարածքի ուսումնասիրութիւններն ունէին սահմանափակութիւններ, որոնք պայմանաւորուած էին մի կողմից իր ձեռքի տակ ունեցած փաստական նիւթի սակաւութեամբ, միւս կողմից՝ իր աշխատութիւնների նպատակադրումով եւ ուղղուածութեամբ:

Բարբառի ուսումնասիրութիւնը կատարուած է նաեւ Ա. Ղարիբեանի կողմից, որը գրեթէ ոչինչ չի աւելացնում եղածին:

Եղած ուսումնասիրութիւնների մէջ առ այսօր ամենամբողջականը Տ. Անդրէասեանի Սուեղիայի Բարբառը (Երեւան, 1967) մեկնադրութիւնն է: Այստեղ առաջին անգամ քննութեան են առնուել խօսուածքի քերականական ողջ համակարգը, սուեղիացիների ծագման հարցը, նրանց՝ այս գաւառը գաղթելու մօտաւոր ժամանակաշրջանը: Մեկնադրութիւնն ունի հարուստ բառացանկեր, որոնք եւ յատկապէս արժէքաւորում են այն: Հարկ է, սակայն, նշել, որ այս աշխատութեան մէջ էլ չեն քննարկուած շատ իրողութիւններ, որոնք կազմում են այս տարածքի լեզուամտածողութեան ու լեզուալիճակի բուն իւրայատկութիւնը:

Սուեղիայի բարբառային նիւթի հաւաքման ու դասակարգման ուղղութեամբ արժէքաւոր աշխատանք են կատարել նաեւ Մուսայեռի Հայրենակցական Միութեան հրատարակած Յուշամատեան Մուսայ Լեւրան (Բէյրութ, 1970) գրքի հեղինակները: Հետազօտողի համար հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նմոյշներն ու բառացանկը՝ իրրեւ բառաքննական յետագայ հետազօտութեան ատաղձ:

Սուեղիայի երեք խօսուածքների բարբառային հիմնական յատկանիշների առանձնացում եւ նշանակում է կատարուած Գ. Զահուկեանի Հայ Բարբառագիտութեան Ներածութիւն (Երեւան, 1972 թ.) աշխատութեան մէջ, ուր հեղինակը մշակում է հետազօտական բոլորովին նոր մեթոդ: Ընտրուած հարիւր յատկանիշների համապատաս-

խան աղիւսակներում նշանակուած են նաեւ Սուեդիայի երեք խօսուածքների զուգարանութիւնները: Աշխատութեան մէջ (Սուեդիայի տարածքին վերաբերեալ հատուածներում) թէեւ կան մասնակի անճշդութիւններ ու վրիպումներ՝ սակայն դրանք չեն ազդում վերջնական արդիւնքի վրայ, եւ Ջահուկեանի դասակարգումը մնում է Անտիոքի տարածքի բարբառային միաւորների ամենաճշգրիտ եւ գիտական դասակարգումը:

Գնահատելի աշխատանք է կատարել նաեւ Թովմաս Հարեշեանը, որի Մուսա-դաղի Պապեմական Արձագանգներ (ԱյնՇար, 1986) գրքում հաւաքուած բանահիւսական ու ազգագրական նիւթերը, ինչպէս եւ հարուստ բառացանկերը կարող են օգտակար լինել բառաբանական յետազայ ուսումնասիրութիւնների համար, մանաւանդ որ դրանք հաւաքուած եւ խմբաւորուած են ազնիւ մշակի եւ անկեղծ նուիրեալի բարեխղճութեամբ:

Ներկայացուող խօսուածքի ուսումնասիրութիւնը կարելորում է նաեւ այն առումով, որ հայերէնի հնագոյն շրջանի մի շարք հետաքրքրական իրողութիւններ (դերանուանական որոշ ձեւեր, նախդիրների կիրառութեան, բայական յարացոյցի որոշ միաւորներ) իրենց գոյութիւնը շարունակում են միայն այս տարածքում:

Ընդհանուր լեզուաբանական արժէք է ներկայացնում առկայացման քերականական կարգի իւրայատուկ արտայայտութիւնը, որը լեզուից խօսք անցման ձեւաբանական դրսեւորումն է:

Բնաւ յաւակնութիւն չունենալով այս սեղմ յօդուածի սահմաններում ներկայացնել խօսուածքի կառուցուածքային ողջ բնութագիրը՝ կ'աշխատենք խիստ համառօտակի ներկայացնել նրա հնչիւնական եւ ձեւաբանական համակարգերի ամենարնորոշ առանձնատուկութիւնները:

Բացի գրական հայերէնի ա, է, ի, ու, ը ձայնաւորներից՝ խօսուածքն ունի նաեւ օ, օ, ու, օ, է', օ' ձայնաւորները (" նշանը քմայնութիւն է նշանակում, '-ն' տեւականութիւն, երկարութիւն): Քմայնութիւնն առաջացնում է իմաստազատիչ հակադրութիւններ, խիստ սահմանափակ դիրքերում այն արժէքաւորում է հնչոյթաբանօրէն: Այսպէս, օրինակ, խօղ - խուղ (հող - խաղ), խօղ - խուղ (խող - խաղ), խօղուղ - խաղուղ (խաղող - խաղացող), բարուն - բարուն (պարուն - պարան) եւ այլն: Տեւականութիւնը (հնչիւնի երկարութիւնը) չի հնչոյթաւորում, հանդէս է գալիս որոշ դիրքերում, ունի միայն ձեւաբանական արժէք: Այսպէս՝ արմանդ - արմանդ (արմունկ - արմունկը), մաղանկ - մաղանկ (մատներ - մատները), մաղ - մաղ (մուկ - մուկը) եւ այլն:

Խօսուածքում բառի ձայնաւորման մէջ կարելոր դեր է կատարում վերջնավանկի շեշտակի միաւորը՝ առաջացնելով այս կամ այն Հնչոյթի դիրքային տարբերակներ: Սա նշանակում է, որ եթէ շեշտակիր վանկարարը առաջնային շարքի միաւոր է, ապա նախաշեշտ բոլոր ձայնաւորները շարժուած են դէպի այդ շարքը: Այսպէս, օրինակ, գրական հայերէն հարիւր ձեւին խօսուածքում համապատասխանում է հնարէր: Քանի որ այս բառի վերջնականում ունենք առաջնային շարքի միջին բարձրացման է ձայնաւորը, նախաշեշտ ա-ն քմայնացել է՝ շարժուելով դէպի առաջնային շարք:

Հին հայերէնեան ձայնաւորները խօսուածքում դրսեւորուած են դանազան համապատասխանութիւններ: Չձանրարեռնելու համար աշխատանքը՝ հոս ներկայացուած են շեշտակիր վանկարարների հիմնական տեղաշարժերը: Ա-ն շեշտակիր դիրքում զարգացել է ա → ու, ա → ը ուղղութեամբ: Այսպէս՝ հաց → հուծ, աղ → ուղ, քար → քուր, աման → ամուն, աշխարհ → անշուր (ա → ու), բակ → պրգ, ձագ → ծրկ, դանակ → աննրգ, դաստառակ → տաստրորգ եւ այլն:

է(ե)-ի բոլոր դիրքերում առկայ է է(ե) → ի համապատասխանութիւն: Այսպէս՝ եզր → իզգիր, ես → իս, եփել → իպիլ, էշ → իշ, էգ → իկ (վրժըվիկ), սէր → սիրկ, երեկոյ → իրիգէուն, երես → իրիս... Այս ձայնաւորի շեշտակիր դիրքի զարգացումն ընթացել է դէպի ձայնաւորի բարձրացման փոփոխութիւն՝ առաջընթաց ուղղութեամբ:

Ը-ն հայերէնի գրական բոլոր արտայայտութիւններում շեշտագուրկ է եւ ունի աւելի սուղ արտասանութիւն: Այս է պատճառը, որ լիահունչ ձայնաւորները շեշտագրկուելիս՝ վերածուած են ը-ի կամ՝ ընկնում: Ը-ն, որն յաճախ իրրեւ ձայնային յենարան է հանդէս գալիս՝ բաղաձայնական կուտակումները կանխելու եւ արտասանութեան լարուածութիւնը թուլացնելու համար՝ Հնչիւնական շղթայից կարող է դուրս ընկնել:

Դեռեւս Հին հայերէնի բանաւոր-խօսակցական տարբերակների համար, բացի վերջնականի հիմնական շեշտից, ենթադրուել է նաեւ առաջնականի երկրորդական մի շեշտ⁽²⁾: Այդ վիճակը շարունակուել է նաեւ միջին հայերէնի շրջանում, որի շնորհիւ էլ առաջնականի ձայնաւորները չեն տեղաշարժուել:

Խտրելի խօսուածքում բառակցքի երկրորդական շեշտ ունեն հիմնականում երկվանկ բառերը: Շեշտի այսպիսի դրութեան շնորհիւ է, որ որոշ դէպքերում Հին ը-ին խօսուածքում համապատասխանում են առաւել լիահունչ ձայնաւորներ: Միական ժ, շ, ս եւ ուզային և Հնչիւններին անմիջապէս նախորդող նախաշեշտ դիրքում Հին ը-ին

Համապատասխանում է խօսուածքի ի-ն: Այսպէս՝ դ(ը)ժուար → տի-
ժուր, յ(ը)ստակ → իստըդ, ն(ը)շան → նիշուն, ընջուդ → ինջուդ...

Հին հայերէնեան ը-ն դրսեւորում է ը → ը, ը → ի, եւ որոշ
դէպքերում՝ նաեւ ը → ու | պ(ը)դինձ → բուզոյնձ, ընկոյզ → ուն-
դոյզ | Համապատասխանութիւններ: Նկատելի է, որ այն փոխում է
միաժամանակ ե՛ւ բարձրացումը, ե՛ւ շարքը:

ՈՒ-ն տեղաշարժուել է միայն շեշտակիր դիրքերում՝ դրսեւ-
րելով ու → օ (ունդ → օնդ, մութ → մօւ, ու → օյ (ութ → օյտը),
ու → էու (ուղտ → էուղդ, թթու → թըտտէու, լեզու → լիզզէու) Հա-
մապատասխանութիւնները: Այս ձայնաւորն էլ է փոխել միաժամանակ
ե՛ւ շարքը, ե՛ւ բարձրացումը: Փոփոխութիւնն ընթացել է լայն բաց-
ուածքից նեղ բացուածք ուղղութեամբ:

Ի-ն խօսուածքում հանդէս է գալիս ի → ա (տարի → դարա,
այգի → իկկա, լեզի → լիղա) ի → է (կարմիր → դձրմէր, գետին
→ կիզէն, գիրկ → կէրզ): Բ + առաջնալեզուային դիրքում դրսեւ-
րում է ի → ու, իսկ փակ վանկի ետնալեզուեաններից առաջ՝ ի →
ւ Համապատասխանութիւնները: Այսպէս՝ սիրտ → սուրդ, ծիրտ →
ձուրդ (ի → ու), թեզանիք → թիզնակ, ժանիք → ժանակ, ծաղիկ →
ձաղապ:

Քանի որ ի-ն ամենանեղ բացուածք ունեցող ձայնաւորն է,
ուստի լայնից նեղ շարժման ուղղութիւնն արդէն բացառուած է: Այս-
տեղ փոխում է բարձրացումը՝ վերինից ստորին ուղղութեամբ: Ողջ
համակարգի ներսում հաւասարակշռութիւնը պահպանելու միտումով
ի-ի տեղաշարժն ընթանում է արդէն նեղ բացուածքից դէպի աւելի
լայն բացուածքի ուղղութեամբ:

Օ(Ո) ձայնաւորի տեղաշարժը խօսուածքում կատարուել է այն
ժամանակ, երբ իր աւարտին էր հասել աւ → օ համահայկական ան-
ցումը եւ որոշ տարածքներում նոյնացել էին հին ո-ն եւ աւ → օ-ն:
Առաջնալեզուայիններին եւ կոկորդայիններին նախորդող շեշտակիր
դիրքում հանդէս է գալիս օ(n) → ու (նոր → նուր, չոր → չուր, շող
→ շուց, խոզ → խուց, կթոց → քթուձ, չորք → շուկ, խանձող →
խանձուց...), միավանկ բառերում՝ օ(n) → ու (ծով → ձուվ, կով
→ գուվ, սուն → դուն, օր → ուր, օղ → ուղ(ւղ), օձ → ուձ...), երկ-
վանկ բառերի նախաշեշտ դիրքում մե'րթ օ(n) → ի (մորեխ → միրիխ,
գոմէշ → կիմիշ, ոսկի → իսկա, բոկեղ → պիզիղ...), մե'րթ օ(n)
→ ու (հովիւ → հուվէվ, գովել → կուվիլ, շողիք → շուզանկ, օժիտ
→ ուժէղ...) Համապատասխանութիւններով: Այստեղ փոխուել է ե՛ւ
լեզուի բարձրացման աստիճանը՝ միջինից դէպի վերին, ե՛ւ շարքը՝
ետինից դէպի առաջնային:

Շփականները ձայնեղութիւն-խլութիւն հնչութեային յատկանիշով հակադրուած են հիմնականում բառամիջի դիրքերում: Այսպէս՝ իժիլ (արժենայ) - իշիլ (նայել), իզ (հետք) - իս (ես), հուզ (հազ) → հուս (հոս, այստեղ), դիզգիլ (զարկել, շահել) → սիզգիլ (սատկել), խիզգիլ (խոզեր) - խիստիլ (մեռնէր), եւ այլն:

Միջձայնաւորական դիրքում խօսուածքում յաճախ առկայ են տեւական բաղաձայններ, որն արդիւնք է մե'րթ հնչիւնների անկման (անկանել → ընկնել → իննիլ, կանգնել → դաննիլ...) մե'րթ էլ առաջնամասութեան (ելանիմ → ըննիմ, գտանել → դըննիլ) մե'րթ էլ առաջնափնակի ուժգնացման հետեւանքով գաղտնափանկ ը-ի լիահունչ արտասանութեան (կծու → գըձձէու, թթու → թըտտէու, պսակ → բըսըզ, կծիկ → գըձձակ, ծխել [ծուխանել] → ժըխխիլ), եւ այլն: Առաջնափնակի ուժգնացման արդիւնք պիտի դիտել նաեւ միւս ձայնաւորներից յետոյ առկայ բաղաձայնի տեւականութիւնը, ինչպէս՝ այգի → իկկա, լեզու → լիզզէու, ածել → անձձիլ, աճել → իջջիլ...:

Հին հայերէնեան բաղաձայնները խօսուածքում ենթարկուել են համակարգային տեղաշարժերի: Պայթականների ու պայթաչփականների համակարգում կատարուել է երրորդ տեղաշարժը (տեղաշարժ-տեղափոխութիւն)՝ ձայնեղներն ապաձայնեղացել են, խուլները՝ ձայնեղացել: Այսպէս՝ բ → պ, գ → կ, դ → տ, ձ → ծ, ջ → ճ (բան → պուն, գորտ → կո'րդ, դանակ → տանրգ, ձիւն → ծոյն, ջուր → ձոր) եւ հակառակը՝ պ → բ, կ → գ, տ → դ, ձ → ձ, ճ → ջ (պառաւ → բառուվ, պատ → բուդ, տալ → դուլ, տարի → դարա, կաթ → գէտ, ծառ → ձուռ, ճիւղ → ջէուղ):

Ձի տեղաշարժուել շփականների (ղ, խ, ժ, շ, վ, ֆ, գ, ս, հ) շարքը: Այսպէս՝ խոզ → խո'զ, վախ → վու'խ, հազ → հու'զ...

Ենչեղ խուլները ոչ բառասկիզբի դիրքերում ապաշնչեղացել են՝ վերածուելով պարզ խուլների:

Բաղաձայնական համակարգի առանձին, ոչ համակարգային որոշ տեղաշարժեր ունեն դիրքային, փոխազդեցական պայմանաւորուածութիւն:

Բառերի ձեւաբանական փոփոխութիւնները խօսուածքում իրացուում են հոլովմամբ եւ խոնարհմամբ: Հոլովում են առարկայանիչ եւ անուանողական արժէք ունեցող, խոնարհում են՝ եզելութիւն, շարժուող, փոփոխուող, յատկանիչ արտայայտող բառերը: Խօսուածքում առկայ են հոլովական թեքման երկու տիպեր՝ անուանական եւ դերանուանական:

Խօսուածքում առկայ են խօսքիմաստային ինն հիմնական բառամբեր՝ գոյական, ածական, թուական, դերանուն, բայ, մակրայ,

կապ, չաղկապ եւ եղանականիշ բառեր ու բառախմբեր: Վերջիններս ներառում են վերաբերական բառերն ու ձայնարկութիւնները:

Գոյականը խօսուածքում բնութագրում է թուի, հոլովի, առկայացման քերականական կարգերով: Անուան թուային հակադրութիւն ստեղծում է թուակազմ ձեւոյթների յաւելումով: Այս ձեւոյթներն են՝ -իր, -նա, -նիր, -վրնա, -վա, -կ, -անկ, -դակ, -դակ, -դակ, -դա, -դուն, -վուն, -ստուն, -վդա, -ակ, -անդա, որոնք հիմնականում իրենց համապատասխանութիւններն ունէին հին հայերէնի համակարգում, իրրեւ հաւաքական մասնիկներ: Պօսուածքն ընդլայնել է դրանց գործառնական ոլորտները եւ գիտակցել իրրեւ հիմնական յոգնակերտներ: Յոգնակերտները կցւում են ե՛ւ մաքուր, ե՛ւ հերթագայուած հիմքերին: Թուակազմ հիմքերի եւ ձեւոյթների զուգորդելութեան հիմնական չափանիշները վանկաքանակութիւնը, իմաստային եւ ձեւական յատկանիշներն են: Որոշ դեր են կատարում նաեւ հիմքի ձայնաւորումները: Վճռական յատկանիշը, սակայն, վ ա ն կ ա ք ա ն կ ու թ ի լ ն է: Բաղադրեալ յոգնակերտների մէջ բազմակիութեան իմաստն արտայայտում են վերջին բաղադրիչները: Կիրառման յաճախականութեան տեսակէտից գերակշիռ դիրք են գրւում -իր, -նա, -նիր յոգնակերտները:

Առկայացումը խօսուածքում ունի խիստ իւրայատուկ արտայայտութիւն: Անունները խօսքի մէջ հանդէս են գալիս երկու հիմքով: Երբ բառը հանդէս է գալիս իրրեւ սեռի, տեսակի ընդհանուր անուանում՝ հիմքը բ ա ց ա ր ձ ա կ է եւ չի նշութաւորում: Սա բառի ելակէտային, նաեւ՝ բառարանային ձեւն է: Իսկ երբ նրանով մասնաւորում, առանձնացում է առանձինը, որը տուեալ պահին խօսքի օբյեկտ է դառնում, հիմքն արդէն նշութաւորում է եւ հանդէս է գալիս իրրեւ համակարգային միաւոր: Այդ նշութաւորումը կատարում է յատուկ հերթագայութիւնների միջոցով, որոնք խիստ հետեւողական են եւ բացառութիւններ չեն ճանաչում:

Առկայացման համակարգում գործում են ա/օ (ձան/ձօն, մար/մօր, հարսնակ/հարսնօկ — ձայն/ձայնը, մայր/մայրը, հարսանիք/հարսանիքը), ա/էն (ընդանա/ընդանէն, կինա/կինէն — ազգական/ազգականը, գինի/գինին), ան/ան (մանգ/մանգ, ձաղաղ/ձաղաղամուկ/մուկը, ծաղիկ/ծաղիկը), եւ այլն:

Առկայացուող անուան շեշտակիր վանկարարը ենթարկում է կա՛մ որակական (պուն/պէուն, սո՛ւրդ/սօ՛յրդ), կա՛մ քանակական (մանգանկ/մաղանկ, իշչանկ/իշչանկ), կա՛մ էլ՝ ե՛ւ որակական, ե՛ւ քանակական փոփոխութեան միաժամանակ (սաղանակ/սաղանօկ, մրրգանկ/մրրգօնկ):

Պօսուածքն ունի ս, դ, ն, ը որոշեալ եւ մը, ըմ անորոշ յօղերը, որոնք դրոււմ են առկայացման հիմքերի վերջում: Բազմաձայնահանգ բառերի որոշեալութիւնն արտայայտուում է առկայացման անյօղ հիմքով (ս, դ յօղերն այս դէպքում միայն ստացականութիւն են արտայայտում):

Որոշեալութիւն է արտայայտում նաեւ զ նախդիրը, որն աւելանում է առկայացուող անուան սկզբից, իսակ եթէ բառն ունի որեւէ վերադիր, զ-ն դրուում է վերադիրի վրայ: Այսպէս՝ իս իսկիծա զ'թաուխա (ես գցեցի գիրքը) — իս իսկիծա զ'աղ թաուխա (ես գցեցի այդ գիրքը):

Սուեղիա-Քեսաբ բարբառախմբի ամենաինքնատիպ երեւոյթը ի դերանուան առկայութիւնն է, որն ուղիղ խնդիր կիրառութեամբ միշտ զ նախդիրով հանդէս է գալիս եւ կապուում է միայն որոշեալութեան գաղափարի հետ: Այն դրուում է արդէն առկայացուած, մասնաւորուած, որոշակիացուած անձերի ու առարկաների փոխարէն, զանալով այն բառի խնդիրը, որի հետ հանդէս է եկել: Ի դերանունն ունի շարահիւսական բազմազան կիրառութիւններ, որոնք հանգամանօրէն քննարկուած են մեր անտիպ մենագրութեան մէջ: Ի դերանունն արտայայտում է միայն մասնաւորման իմաստ՝ առարկայական զանազան վերաբերութիւններով: Նկատի ունենալով նրա արտայայտած այդ ընդհանուր իմաստը, այն անուանել ենք մ ա ս ն ա ու ը ը մ ա ն դերանուն: Իր գործառնական արժէքով որոշիչ ը, ն եւ ստացական ու դիմորոշ ս, դ յօղերի հետ այն դրուում է նոյն կարգի մէջ եւ հանդէս գալիս իբրեւ առկայացման իւրայատուկ միջոց: Օրինակ՝ Ուսկէ գիրու զ'խընձօյր (Իսկուհին կերաւ խնձորը), Ուսկէ գիրէու'գի (Իսկուհին կերաւ այն):

Քերականական առկայացուցիչ է նաեւ էական բայը, որը խօսողութեան տուեալ փաստի մէջ հանդէս է գալիս իբրեւ առարկայի՝ վերագրուող յատկանիչը մասնաւորող, առկայացնող միջոց: Այսպէս՝ սիրէուն աշկէն/աշկայն սիրաուն ի (սիրուն աղջիկ/աղջիկը սիրուն է):

Այսպիսով, խօսուածքում առկայացումն ունի երեք դրսեւորում՝ ա) յօղային, բ) խնդրային, գ) ստորոգական:

Պօսուածքի հոլովման համակարգում առկայ են հոլովական, թուային եւ առկայացական իմաստներ: Տարբերակուած են հոլովական շէզոք (անուանողական, ելակէտային) եւ ոչ-շէզոք կամ առկայացական հիմքերը: Հոլովումը խօսուածքում իրացուում է ե՛ւ մասնիկաւորմամբ, ե՛ւ հնչիւնական հերթագայութիւններով: Եզակիի եւ յօգնակիի հոլովական հակադրութիւնները դրսեւորուում են հիմնա-

կանում թուակազմ ձեւոյթներով, որոնք մենիմաստ (միայն բազմակիութիւն արտայայտող) միաւորներ են: Գործում են հոլովման հետեւեալ տիպերը՝ ա) Մասնիկաւոր՝ ը/էն, էուեն, օուեն, վը/վէուեն, վօուեն, ը/օյծ⁽³⁾, բ) Հերթագայական՝ ա/օու, է/իյէու, ու/ւփօ (ուր/ւփօր — օր/օրուայ), գ) Գրաբարատիպ՝ ան/օյծ, անկ/օուենծ, անկ/էուենծ, ակ, ըկ, ընկ/օյծ, կ/էուենծ, այծ:

Պոնարհման համակարգում գործում են բայական հինգ լծորդութիւններ՝ ի, ու, է, օու, էու, որոնք հին հայերէնեան ձեւերի բարբառային համապատասխանութիւններն են: Բայի անդէմ ձեւերը բնութագրւում են միայն սեռի, իսկ դիմաեղանակային ձեւերը՝ նաեւ դէմքի, թուի, եղանակի ու ժամանակի քերականական կարգերով: Եղանակային հակադրութիւնն արտայայտւում է նախամասնիկների (գարտում, գէու գարտում, բըբ գարտում), իսկ թուային, դիմային ու ժամանակային հակադրութիւնները՝ վերջաւորութիւնների եւ հիմքակազմ ածանցների միջոցով: Այսպէս՝ գէու գարտում (կարկարում եմ), գէու գարտօր (կարդում էի), գարտածա (կարդացի), գարտու (կարդա), մը գարտուր (մի՛ կարդա), եւ այլն:

Պօսուածքը վերացրել է գալ, լալ, տալ բայերի անորոշի միավանկութիւնը՝ հիմքի սկզբում աւելացնելով ու ածականը (ուկիլ, ուլիլ, ուղուի-իլ, որից՝ ուղում):

Անդէմ ձեւերը եօթն են՝ անորոշ (կըրիլ, գարտիլ), ընթացակցական (կըրըլնիկան, գարտըլնիկան), ապառնի (կըրիլա, գարտիլա), վաղակատար (կըրէյը, գարտածօյը), բարակատար (կըրուծ, գարտածուծ), ենթակայական (կըրուղ, գարտածուղ), ժխտական (կըրի, գարտու):

Պօսուածքում տարբերակուած են ներգործական ու ներգործակերպ եւ կրաւորական ու կրաւորակերպ բայերի խոնարհումները:

Պոնարհման համակարգում բայը հանդէս է գալիս ստորադասականի ապառնի եւ անցեալ, սահմանականի անցեալ կատարեալ, հրամայականի բուն եւ արգելական, պատմողականի վաղակատար ներկայ եւ վաղակատար անցեալ ձեւերով:

Ունի երեք հիմք՝ ներկայի, կատարեալի եւ դերբայականի, որոնցից խոնարհման մէջ հանդէս են գալիս առաջին երկուսը: Պօսուածքը պահպանել է գրաբարի հիմքակազմութեան հիմնական սկզբունքները, ինչպէս նաեւ՝ սահմանականի անցեալ կատարեալի եզակի երրորդ դէմքի ե/է ածականը՝ ի համապատասխանութեամբ (էառ/իուր, եթող/իթօուղ, եբեր/իպիր, եւ այլն):

Բայական յարացոյցներում գերիշխող են համադրական ձեւերը:

Առհասարակ խօսուածքի բայական համակարգը աւելի հնատիպ է եւ դրսեւորում է հիմնականում հին հայերէնեան օրինաչափութիւնները:

Պօսուածքի ձեւակազմութեան մէջ գերիշխողը կցական կառուցատիպն է:

Պօսուածքը հայերէնի աւելի ուշ կազմաւորուած տարածքային միւտորներէց է:

Երեւանի պետական համալսարան

27 Հոկտեմբերի - 1992թ.

Գ. Հ.

(1) Տես՝ Հր. Անտեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն* (Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների), Մոսկուա — Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 28:

(2) Տես՝ Ա. Մեյլէ, *Դասական Հայերէնի Համեմատական Քերականութեան Ուրուագիծ*, Ժընեւ, 1988, էջ 17:

(3) Սեռականի չէզոք(ը) եւ առկայացական (չն եւ միւսները) հիմքերի վերաւորութիւններն են:

THE KHEDERBEK SPEECH
VIS-À-VIS THE DIALECT OF SWEDIA
(A general survey)

(SUMMARY)

GAGHTOUHI HANANIAN

After presenting the work and study of the early Armenian linguists and grammarians who have tackled with the phonetic, idiomatic and grammatical characteristics of the dialect of Swedia - Kesap, the author delves deep into the search of the philosophical and grammatical particularities of the dialect and finds its differences and resemblances with the classical Armenian. According to her study, Hananian finds that due to various influences there have happened certain phonetic changes both in the vowels and consonants, in the form of the classical Armenian words used in the dialect, some suffixes have been lost, while new ones have been created, and, on the other hand some of the suffixes and affixes lost in modern Armenian have been kept in Swedia - Kesap dialect. Concomitant with these, the author finds through her thorough and all inclusive study that the Swedia - Kesap dialect is the direct continuation of the classical Armenian, it is of the agglutant type and has taken shape only quite lately, as some other Armenian dialects.